

NIEUWSBRIEF

Archeologie en Monumenten

Bergen op Zoom

In deze nieuwsbrief:

Van de bestuurstafel

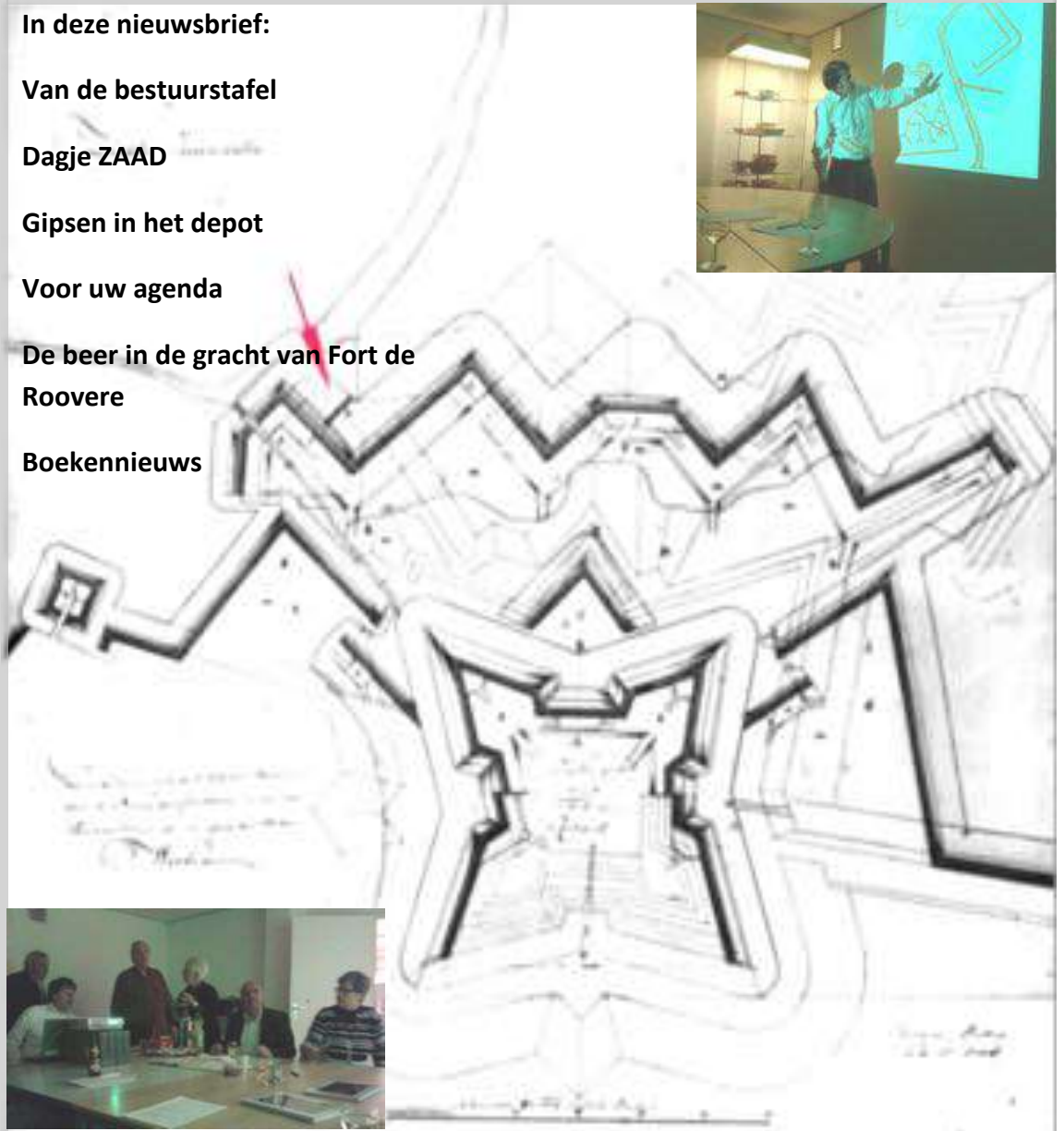
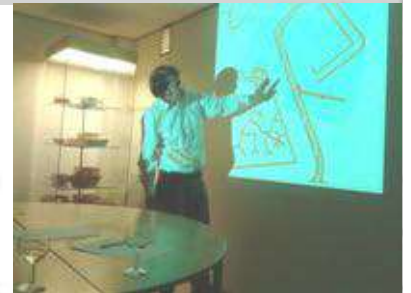
Dagje ZAAD

Gipsen in het depot

Voor uw agenda

De beer in de gracht van Fort de Roovere

Boekennieuws

Jaargang 21 - Nr. 70

Voorjaar 2016

VOORWOORD

Stephan Asselbergs

Ik bedacht laatst dat het “lidmaatschap” van Stichting In den Scherminckel -hoewel een stichting formeel geen leden kent, vormen we samen toch wel een club- mij wel op heel bijzondere plaatsen heeft gebracht.

Bijvoorbeeld door de jaarlijkse excursies naar de normaal niet opengestelde werkruimtes en depots van archeologische diensten van Den Bosch en Brugge. Als u ideeën heeft voor nieuwe excursiedoelen horen we het graag.

Zo kom ik sinds ook al enkele jaren in Middelburg bij de ZAAD, waar we met steeds meer mensen heen gaan en waarover u in deze nieuwsbrief meer kunt lezen.

Maar ook kroop ik zo’n dertig jaar geleden rond in ontoegankelijke gewelven onder het oude stadhuis bij de opgraving aan de Sint Annastraat, of vorig jaar nog met een zaklampje in een smalle donkere vijftig meter lange contra-mineurgang onder de Zuid-Oostsingel, waar al honderden jaren niemand meer was geweest.

Als je daarna bedenkt hoe vroeger soldaten in het pikdonker daar hebben verbleven, en ook in vele andere gangen en galerijen onder de wallen rondom de hele vesting, met maar hier en daar een klein beetje licht door een schietgat, dan geeft je dat een beetje inzicht hoe het leven zich toen afspeelde.

Wij hopen dat de inhoud van deze en andere nieuwsbrieven u een inzicht biedt over hoe we door de archeologie er achter komen hoe zaken vroeger werden gebruikt en de dingen vroeger gingen. En misschien dat u dit met familieleden, vrienden of bekenden kunt delen door hen ook “ lid” (donateur) van De Scherminckel te maken?

Want alle ondersteuning, zowel fysiek als vrijwilliger bij bijvoorbeeld opgravingen of als figurant bij Jeugdmonumentendag, of anderszins, is altijd zeer welkom.

In ieder geval veel leesplezier toegewenst met deze nieuwsbrief.

VAN DE BESTUURSTAFEL

Elvira Adriaansen

Op 21 april jl. werd de – overigens zeer gezellige - Algemene Jaar Vergadering gehouden, waarvan op de voorpagina 2 foto’s. Het verslag van deze vergadering houdt u nog tegoed, maar wel brengen wij u alvast op de hoogte van enkele zaken:

- Voor 2015 heeft de kascommissie, bestaande uit Wis van Meurs en Jac Konings, de vergadering geadviseerd om de SIDS penningmeester Frans Heezius te dechageren. De vergadering heeft dit advies overgenomen.
- Peter van Tilburg heeft zich voor 2016 beschikbaar gesteld als lid van de kascommissie, hij vervangt Wis van Meurs.
- Elvira Adriaansen is door de vergadering herkozen als bestuurslid en zal haar taken als secretaris voortzetten.
- Uitbreiding van het bestuur is nog steeds noodzakelijk. Wilt u meer weten over wat een bestuurslidmaatschap inhoudt, of iemand kennen die mogelijk geïnteresseerd is, dan horen wij dit graag van u! Het is natuurlijk altijd mogelijk om eens een goed gesprek te voeren, een periode ‘mee te draaien’, of uzelf bijvoorbeeld te oriënteren op één specifieke taak.

Voor aankondiging activiteiten 2016:

- Archeologische stadswandeling op zaterdag 10 en zondag 11 september tijdens Kunsten In de Monumenten
  - Open Dag en Jeugd Determinatiedag in het Gemeentelijk Archeologisch Depot op zaterdag 10 september
  - Deelname Bergen op Zicht op zaterdag 24 september
  - Deelname Nationale Archeologie Dagen van 14 t/m 16 oktober
  - Najaar: Archeologische excursie naar...?
- Exacte details (data, tijden, kosten) zijn nog niet bekend, deze ontvangt u natuurlijk tijdig. Bij deze activiteiten kunnen we zeker nog vrijwilligers gebruiken!

Voor vragen of aanmeldingen:

scherminckel@home.nl

EEN DAGJE NAAR DE ZAAD IN MIDDELBURG

Gerry de Kort

Op 12 maart jl. bezochten acht SIDS-leden in Middelburg de Zeeuwse **Amateur Archeologen Dag**, die volgens het motto van de ZAAD wordt georganiseerd “voor en door amateur-archeologen”. Met 4 verschillende lezingen en een vrijwilligersmarkt in de middaguren was een dagvullend programma opgesteld.

Na het eerste kopje koffie/thee werden we verwelkomd door de heer Robert van Dierendonck, voorzitter van de SCEZ (Stg. Cultureel Erfgoed Zeeland). Hij moest helaas beginnen met het trieste bericht dat daags tevoren de 79-jarige Christ van Terheijden tijdens werkzaamheden aan het gebouw van de Stadsarcheologie van Steenberg ten val was gekomen en kort daarna was overleden. Christ was als amateur-archeoloog zeer actief in West-Brabant en Zeeland.

De eerste lezing door dr. Stijn Heeren (VUA) ging over ***De laat-Romeinse tijd in de Lage Landen, met speciale aandacht voor Zeeland en de metaaldetectie***. In 40 minuten tijd hoorden we hoe het eens zo sterke Romeinse Imperium o.a. door politieke crisis en onderlinge burgeroorlogen in verval raakte. Liefst 26 legerofficieren, de soldatenkeizers, volgden elkaar in een periode van slechts een halve eeuw als keizer op. Door het onderling gekrakeel werden de grenzen van het rijk verwaarloosd. Germaanse stammen uit het noorden en oosten vielen het rijk binnen en er volgden vele oorlogen tussen deze stammen en het Romeinse leger. In de vierde eeuw n. Chr. gaven de Romeinen hun gebieden in de Lage Landen op.

Vervolgens kwam Rachel Schats (Universiteit Leiden) aan het woord. Voor haar proefschrift ***Van Land naar Stad*** heeft zij onderzocht wat de urbanisatie in de middeleeuwen voor gevolgen heeft gehad voor de mensen in Holland en Zeeland.

Daartoe analyseerde zij enkele honderden skeletten van de stad Alkmaar en de dorpen Blokhuisen en Klaaskinderkerke, een verdwenen dorpje op Schouwen. Heel interessant om door osteoarcheologie te

kunnen ontdekken hoe het leven in de middeleeuwen zich afspeelde in de stad en op het platteland en welke ziekten en lichaamsstress van invloed zijn geweest op het alledaagse leven in stad en dorp.

Het skelet van een man uit Klaaskinderkerke, 26 - 35 jaar oud. Honderden skeletten zijn op deze manier in het laboratorium gefotografeerd.

Drs. N. de Visser (Edufact) ging in op het grote belang van de inzet van vrijwilligers, die zij “de ogen en oren van de professionele archeologen en beleidsmedewerkers” noemde. Die dikke pluim op de hoed van de vrijwilligers van afdeling Zeeland was meer dan terecht, zoals wij dat na de pauze zelf konden constateren. Diverse werkgroepen waren aanwezig met zeer divers materiaal en volop informatie. Velen van hen zijn ook regelmatig in het veld te vinden. Zij zijn dus niet alleen ‘de ogen en oren’, maar zeer zeker ook ‘de handen en voeten’ van de professionals.

Onlangs las ik ergens een uitspraak (overigens niet van Drs. de Visser), die hierbij naadloos aansluit:

Vrijwilligers worden niet betaald; niet omdat zij waardeloos zijn, maar omdat zij onbetaalbaar zijn.

Na deze lezingen gingen we in het Schuitvlot op weg naar de lunch. Ook dit onderdeel van de dag was uitstekend verzorgd: een lunchpakket met alles erop en eraan. Zelfs een schaalje fruit, een pakje drinken en een servetje waren niet vergeten. Het bekende Zeeuwse 'Ons Bin Zunig' ging voor deze hele dag beslist niet op. De AWN-Zeeland legt haar vrijwilligers in de watten. En terecht! Minstens één keer per jaar is dit echt niet overdreven!

Na de lunch was er volop gelegenheid om de vrijwilligersmarkt te bezoeken. Daar was o.a. de werkgroep Hulst aanwezig met een fraaie diaprojectie "Graven in de haven". Bij het uitgraven van de oude haven aan de Nieuwe Bierkaai in Hulst werden onder meer delen aangetroffen van tenminste vier verschillende schepen, die ooit als houten kadebeschoeiing dienst hadden gedaan. Het merendeel van die scheepsresten is geborgen en voor nader onderzoek naar Lelystad gebracht.

De Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (Duiken Nehalennia) was present, alsook vrijwilligers van de groepen Oud-Rilland en Schouwen-Duiveland, die enthousiast uitleg gaven over hun activiteiten en werkzaamheden. Behalve bij 'prachtig' misvormde menselijke botten konden we ook een kijkje nemen op de

boekenmarkt en daar gratis of voor een luttel bedrag een aanvulling voor de boekenkast aanschaffen.

Als sluitstuk van de ZAAD kwam 'onze eigen' stadsarcheoloog Marco Vermunt de aanwezigen vertellen over **Klei, amforen en het begin van een stad**. Voor de SIDS-delegatie bracht zijn verhaal natuurlijk niets nieuws (hm, hm). Maar wij volgden toch heel aandachtig de ontwikkeling van de nederzetting Bergen, gelegen op de zoom van Brabants zand en Zeeuwse klei. Opgravingen hebben aangetoond, dat er reeds in de IJzertijd sprake was van bewoning. Bewoners uit deze streek zullen van oudsher voor het vervoer van mensen en goederen vaak gekozen hebben voor de weg over het water van de Schelde. Met deze boeiende lezing over de ontstaansgeschiedenis van het Brabantse Bergen op Zoom werd de Dag van de Zeeuwse Amateur Archeologen in Zeeland afgesloten. Na een laatste drankje en hapje gingen we allemaal zeer voldaan vanuit het Zeeuwse land richting Brabantse Wal.

Op de volgende pagina een foto sfeerimpressie van de ZAAD 2016. De foto's zijn gemaakt door Els Verpalen, Niek Beeke en Alex Groosman

Kadebeschoeiing aan de Bierkaai in Hulst

GIPSEN IN HET DEPOT

Nu in het Gemeentelijk Archeologisch Depot vrijwel alle scherven gesorteerd, gewassen en gepuzzeld zijn, richten de vrijwilligers zich daar momenteel op andere taken om de gemeentelijk archeoloog te ondersteunen. Zoals u op de foto's kunt zien, is het reconstrueren van een aardewerk kan een karwei waarbij secuur werken en geduld noodzakelijke eigenschappen zijn. Zeker als je een dergelijk karwei nog niet eerder hebt uitgevoerd.

Maar het resultaat mag er zijn!

VOOR UW AGENDA

Tholen, t/m 30 juni

Van scherf tot pot. Van baksteen tot stadspoort

In de zomer van 2015 werd in de binnenstad van Tholen op diverse plaatsen de riolering aangepast en vernieuwd en archeologisch begeleid. Er zijn interessante vondsten aangetroffen uit de periode 1350-1950.

In het zuiden van de stad, in de Venkelstraat en de Paulinastraat, werden sporen van bewoning gevonden uit de 16^e t/m de 19^e eeuw, zoals scherven van kookpotten, bakpannen, borden en kommen, maar ook glaswerk, oude spijkers, fragmenten van dierenbotten, slachtafval, vissenbotjes, zaden, pitten en tabakspijpen. In de Paulinastraat werden ook delen van een rioolstelsel uit de 18^e eeuw gevonden, bestaande uit een stelsel van overkluisde kanalen van ca 70 cm breed en 50 cm hoog. Dit rioolstelsel was in eerste instantie niet bedoeld om afvalwater van huizen te lozen, maar om wateroverlast te voorkomen/ verhelpen.

Ook in het noorden van de stad vond archeologische begeleiding van rioleringswerkzaamheden plaats. In de Hofstraat werd een onverwachte vondst gedaan: menselijke resten, op basis van de handgrepen van een doodskist en een erbij gevonden flesje (voor medicinale doeleinden) te dateren uit het einde van de 19^e of begin van de 20^e eeuw.

Al in de jaren 80 was men bij rioleringswerkzaamheden in de Vossemeersepoort op resten van de gelijknamige stadspoort gestuit. Deze zijn in 2015 opnieuw gevonden en uitgebreid gedocumenteerd. Bijzonder: een vergelijking met de in het archief aanwezige rekeningen van de bouw in 1632 was mogelijk. Bovendien trof men ook de laatmiddeleeuwse stadswal aan. Deze expositie is tot stand gekomen door een samenwerking van SOB Research, SCEZ, AWN-Zeeland en de gemeente Tholen en is tijdens openingsuren bezichtigen in het stadhuis van de gemeente Tholen.

Info: www.tholen.nl

Dalfsen, t/m 17 juli

Schat van Dalfsen

De archeologische opgraving met de naam Oosterdalfsen heeft in 2015 al flinke aandacht gehad. In de laatste twee weken van deze opgraving kwamen echter nieuwe verrassingen tevoorschijn: bijzondere vondsten uit de Merovingische periode (vroeg-middeleeuwen). Daarbij ging het vooral om twee rijk uitgeruste grafkamers. Eén grafkamer van een man, met een vrijwel complete wapenuitrusting. En een grafkamer van een vrouw met heel bijzondere sieraden. De vondsten geven aan dat het hier gaat om de eerste vormen van elite langs de Vecht. De vondsten moesten eerst worden geconserveerd en gerestaureerd en zijn nu tijdelijk tentoongesteld in het gemeentehuis van Dalfsen.

Info: www.dalfsen.nl

Houten, t/m 31 augustus 2016

Tegels spreken, bouwkeramiek uit stad en land

Door de eeuwen heen hebben van klei gebakken tegels tot de verbeelding gesproken. Culturen in grote delen van wereld brachten keramische tegels voort. Dat zal te maken hebben met de decoratieve mogelijkheden, maar ook met de praktische toepassing van tegels. En het feit dat de basisgrondstof - klei - overal wel te vinden is.

Volgens archeologen en bouwhistorici onthullen wandtegels, vloertegels en haardtegels veel over aard en ouderdom van de gebouwde omgeving. Tegels vertellen bovendien iets over de economische ontwikkeling en leggen handelsnetwerken bloot. Tegels vertellen vaak een verhaal. Inderdaad: tegels spreken.

Ook in Houten en omgeving zijn prachtige exemplaren van keramische tegels gevonden, zoals deze expositie laat zien.

Deze tentoonstelling besteedt aandacht aan de geschiedenis van tegels en hun introductie in de Lage Landen, de opkomst en neergang van tegelbakkerijen in de stad Utrecht, de Utrechtse tegelindustrie "Westraven", de productietechniek en handelscontacten, speciale en bijzondere tegels en tegeltableau's en de historie en archeologie van tegels in Houten en omgeving.

Info: www.archeologiehouten.nl

Leiden, t/m september 2016

In het Rijksmuseum voor Oudheden zijn momenteel meerdere tentoonstellingen: De tentoonstelling *'Egypte, land van onsterfelijkheid'* laat met prachtige beeldhouwwerken, bronzen godenfiguren, mummiekisten en mummies zien hoe de oude Egyptenaren zich voorbereiden op het eeuwige leven in het hiernamaals. De ruim 150 objecten in de tentoonstelling komen allemaal uit de eigen museumcollectie,*** waarbij sommige nooit eerder voor publiek waren te zien. Voor kinderen is er een spannende *Dummie de Mummie* speurtocht.

In de tentoonstelling *'Vlijmscherp verleden'* schitteren meer dan 150 zwaarden in een verhaal over de geschiedenis en de rituele en symbolische betekenis van het zwaard, van Prehistorie tot en met de 20^e eeuw. Bijzonder zijn het Rijkszwaard, dat symbool is voor koninklijk gezag, de 'magische' prehistorische zwaarden en de Vikingzwaarden uit Dorestad.

In de tentoonstelling *'Romeinse kust'* ondernemen de bezoekers een wandeling langs de Nederlandse kust in de Romeinse tijd van zo'n 200 jaar n. Chr. Ze ontmoeten de inheemse bevolking en de Romeinen die daar leefden o.a. door archeologische vondsten en reconstructies van forten. Schepen en tempels illustreren handel en scheepvaart, religie en wonen, de militaire verdediging van de kust en de rijksgrens.

Info: www.rmo.nl

Utrecht, t/m 2 oktober 2016

Trots van de stad. De Utrechtse Domtoren

Al bijna 700 jaar is de Domtoren de trots van de Utrechters en veel Nederlanders. Maar waarom werd die toren eigenlijk gebouwd? En hoe ging dat in zijn werk? In een grote overzichtstentoonstelling in het Centraal Museum Utrecht, wordt de wonderbaarlijke geschiedenis van de Domtoren verteld. Van de middeleeuwen tot nu. Bijzondere schilderijen, tekeningen, middeleeuwse gereedschappen en 3D-animaties laten zien wat de toren allemaal heeft meegemaakt. Zo doorstond de Domtoren als enige de immense storm van augustus 1674. Samen met het KNMI is uitgezocht hoe dat mogelijk was. In de bijbehorende werkplaats kan u zelf de Domtoren bouwen met een 3D-pen of onderzoeken hoe Dom u eigenlijk bent. De tentoonstelling is ontwikkeld in samenwerking met René de Kam, de auteur van het boek *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*.

Info: www.centraalmuseum.nl

Doornik, t/m 18 september

La cathédrale de Tournai à chœur ouvert

Ontdek de ondergrondse geheimen van de Doornikse kathedraal. De expositie toont de resultaten van het archeologisch onderzoek in de Doornikse kathedraal. De ondergrond van de kathedraal van Doornik, die sinds 2000 op de werelderfgoedlijst van UNESCO staat, verbergt talrijke overblijfselen van oudere gebouwen, zoals de vroegchristelijke basiliek uit de 5^e

eeuw. Tussen 1996 en 2010 vond er uitgebreid archeologisch onderzoek plaats, waarbij op zoek werd gegaan naar de oorsprong van de romaans-gotische kathedraal. Verschillende vondsten, zoals een aantal voorwerpen uit de 9^e-eeuwse bisschoppelijke graven, worden op de tentoonstelling voor het eerst voorgesteld, terwijl films, maquettes en 3D-beelden het middeleeuwse Doornik doen herleven.

Info: www.visittournai.be

Lanaken, permanente expositie

Neanderthalsite

Deze unieke archeologische vindplaats in Veldwezelt in Lanaken werd recent gerestaureerd, geconserveerd en opengesteld. Ondanks dat de Neanderthalers zich niet vestigden, zijn er tijdens opgravingen restanten van vijf, mogelijk zeven kampen tevoorschijn gekomen. Een bijzondere vondst: sporen van Neanderthalers zijn per definitie zeldzaam, niet alleen in Vlaanderen maar in heel West-Europa.

De geologische opbouw van de wanden is de enige in zijn soort in Noord-West Europa. Er zijn drie lemen wanden waarvan de laagjes het verhaal van 200.000 jaar geschiedenis vertellen. Elke 15 cm staat voor een periode van 500 jaar. Zo wordt de reis in de tijd gereconstrueerd.

De site bevat bewoningssporen van 133 000 jaar geleden. U maakt als bezoeker letterlijk een sprong terug in de tijd. Langs een ca. 80 meter lang wandelpad ontmoet u de bewoners van weleer: de wolharige neushoorns, de bizons, een mammoet. U leert in welke periodes de Neanderthalers in onze contreien vertoefden, en hoe er de opvolging van koude (ijstijd) en warme (tussenijstijd) periodes verliep. In een voormalig kampvuur werden artefacten verwerkt. Stilaan keert u terug naar het heden. Op de volgende halte passeerden 80.000 jaar geleden Neanderthalers. Duidelijke informatiepanelen versterken er het verhaal van de site. De laatste halte is een vindplaats van 40 000 jaar oud.

De archeologische site is alleen toegankelijk onder begeleiding van een gids.

Info:

www.lanaken.be

Rijksdienst Cultureel Erfgoed

Nationale Onderzoeksagenda 2.0

Een archeologische opgraving kan ons veel gegevens verschaffen over dit verleden. Dan moeten we wel de juiste vragen op ons 'bodemarchief' loslaten. Daarom is in de afgelopen jaren het archeologisch veld onder leiding van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan de slag gegaan om vanuit een nationaal perspectief de essentiële vragen te formuleren. Dat heeft een onderzoeksagenda van 117 vragen opgeleverd.

Na het invoeren van het Europese 'Verdrag van Malta' (1992), dat sinds 2007 verankerd is in de Nederlandse wetgeving, is het aantal opgravingen enorm toegenomen. Waar waardevolle archeologische resten in de bodem aanwezig (kunnen) zijn, mag niet meer zomaar worden gebouwd. Eerst moet worden opgegraven, tenminste als behoud in situ (op de plek zelf) niet mogelijk is. Archeologische vindplaatsen zijn bronnen van informatie en opgravingen op die plekken dienen om historisch waardevolle gegevens veilig te stellen. Die gegevens zijn bouwstenen die het mogelijk maken het verhaal van onze geschiedenis aan te vullen, en misschien zelfs te corrigeren. Wat zijn bovenregionaal belangrijke vragen, waar je lokaal op aan kunt haken?

Een paar jaar geleden heeft de toenmalige staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap voorstellen gedaan om de manier waarop de archeologiebeoefening functioneert te verbeteren. Kernbegrippen: selectiever en beter. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kreeg de opdracht daarvoor te zorgen. Samen met andere overheden en de archeologische sector (opgravingsbedrijven, universiteiten etc.) is de laatste jaren hard gewerkt aan gereedschappen die moeten helpen slimme keuzes te maken. Eén daarvan is een update van de zogeheten 'Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA)'. Een digitale omgeving waar archeologen en beleidsmakers terecht kunnen om de belangrijkste onderzoeksvragen die wij hebben over ons verleden te raadplegen. Dat helpt bij het maken van keuzes op het gebied van archeologie en ruimtelijke ordening.

De nieuwe NOaA 2.0 is te raadplegen via:

www.NOAA.nl.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

ONDERZOEK NAAR DE BEER IN DE GRACHT VAN FORT DE ROOVERE¹

Samenvatting door Elvira Adriaansen

Doel van het onderzoek

Op 1 maart 2013 werd een onderzoek uitgevoerd naar de resten van de “beer”² in de gracht van Fort de Roovere, ten noorden van de Schansbaan. Doel van dit onderzoek was om te bepalen of er nog restanten van de beer in situ³ in de gracht aanwezig waren en in welke staat deze verkeerden.

Functie en plaats van de beer

De huidige tenaillegracht⁴ van Fort de Roovere werd aangelegd in 1784 als modernisering van de buitenwerken van het fort. De zigzag verlopende wal met gracht maakte in het noordoosten een scherpe bocht naar het westen en vormde daar een redoute-achtig werk, dat sterk leek op een lunet uit 1727 dat op vrijwel dezelfde plaats had gelegen. De voorloper van de huidige Schansbaan moest daarbij rond deze ‘redoute’⁵ worden omgeleid. Het pad met de naam Het Laag is daar een restant van. Ter hoogte van de noordwestelijke punt bevond zich een brug via welke men op de tenaillewal kon komen en vervolgens via een slingerend pad verder naar de Schansbaan aan de noordzijde van het fort. Deze omleiding is buiten gebruik geraakt; in de eerste helft van de 20^e eeuw werd de huidige Schansbaan (opnieuw) dwars door de tenaille aangelegd, waardoor een deel van de tenaille nu visueel van de rest van het fort is afgesneden.

Beer of dam te Klundert, de Stenen Poppen

De tenaillegracht stond in verbinding met een watergang die water uit het Halsters Laag naar het fort leidde. Ter hoogte van de meest noordwestelijk gelegen bastionpunt bevond zich een scheiding tussen het zoute/ brakke water van het Halsters laag en het zoete water uit de Melanen, het Wasven en diverse opgestuwde watergangen. Deze scheiding had de vorm van een gemetselde muur, een zogenaamde beer.

De beer is afgebeeld op een ontwerptekening van de tenaille van fort de Roovere uit 1779 (Nationaal Archief, OPV B112). Hierop is zowel het nieuwe als het oude werk afgebeeld. De beer was haaks op de gracht gebouwd, tussen de twee meest noordelijke punten van de tenaille.

Van de beer zelf bestaan geen gedetailleerde weergaven. De beer kan vergeleken worden met nog bestaande werken, zoals in Klundert: een metersdikke muur met ezelsrug, voorzien van zogenaamde monniken of poppen (ronde torens) om het passeren te bemoeilijken.

Omdat de beer in de tenaille van Fort de Roovere een waterkerende werking had, moet hij vrij hoog opgemetseld zijn geweest, waarschijnlijk hoger dan het huidige maaiveld in de gedempte gracht.

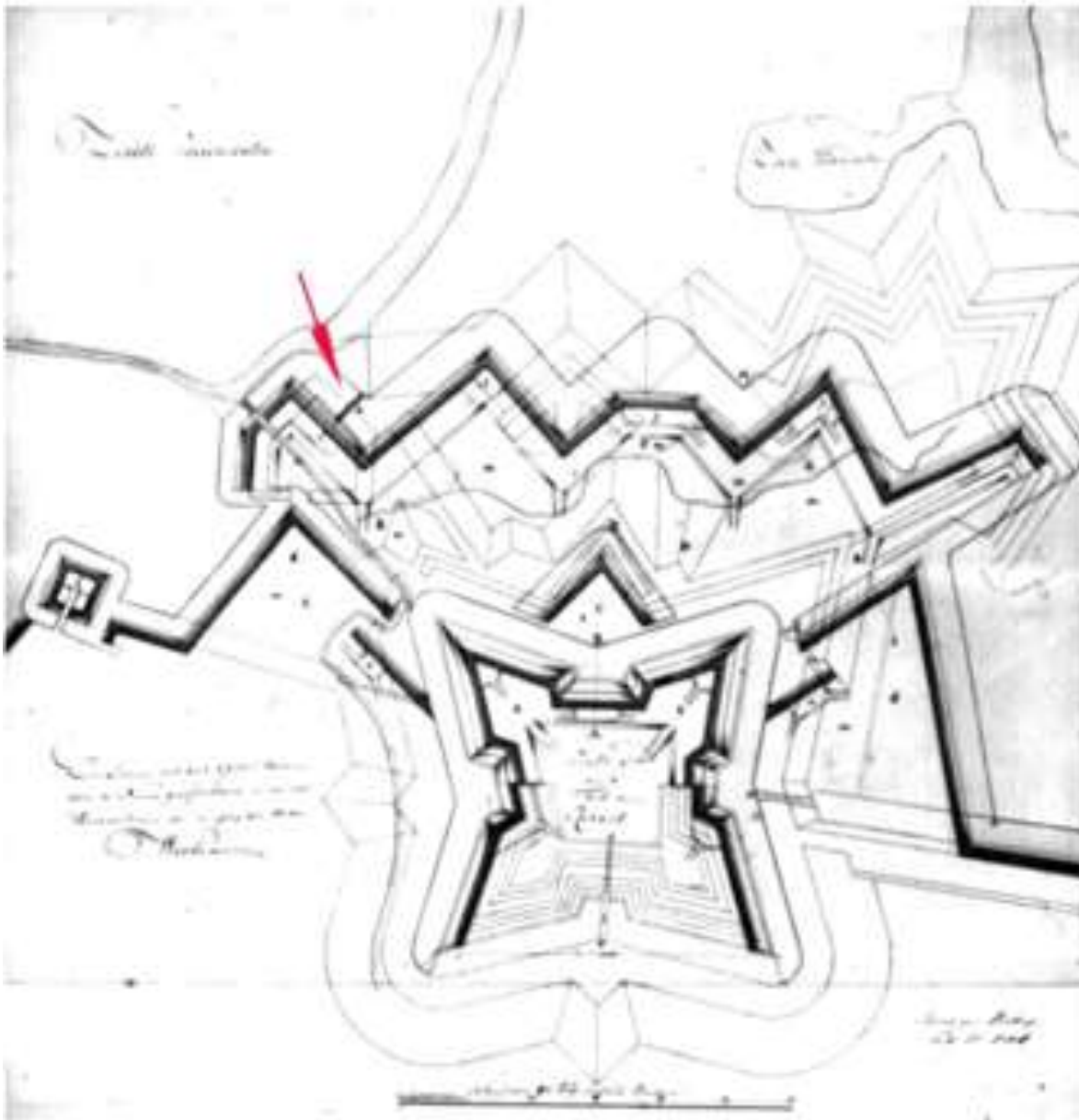
¹ Gemeente Bergen op Zoom, M. Vermunt, *Archeologische Rapporten 30: Inventariserend veldonderzoek naar de “beer” in de tenaillegracht van Fort de Roovere. Tekeningen door M. Vermunt en A. van der Kallen.*

² Een beer is een gemetselde dam in een vestinggracht, welke werd voorzien van een spitse rand (Ezelsrug) met daarop hindernissen om oversteken van de gracht te vermoeilijken.

³ Op de oorspronkelijke plaats gesitueerd.

⁴ Een tenaille is een vestingonderdeel. Het betreft een zigzaggende wal tussen en ter bescherming van de buitenste fronten van een vestingwerk.

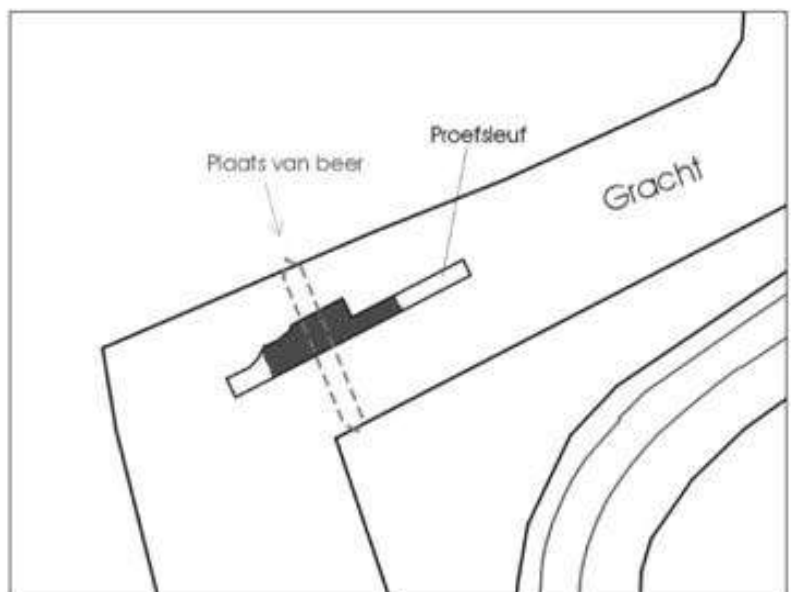
⁵ Een redoute is een vestingonderdeel. Het betreft een kleine geheel omsloten verschansing met alleen uitspringende (geen inspringende) hoeken.

Fort de Roovere op de ontwerptekening OPV B12, 1779. Zowel de oude als de nieuwe situatie zijn afgebeeld. Het noorden is links. De pijl wijst naar de beer.

De plaats van de proefsleuf op de topografische ondergrond

Detail. In stippellijn de beer volgens de kaart uit 1779. Het vlak is de verspreiding van het puin in de proefsleuf.

De grachten van de tenaille aan de noordzijde van de Schansbaan werden waarschijnlijk in de tweede helft van de 19^e eeuw buiten gebruik gesteld en gedempt. In de 20^e eeuw dienden ze als grasweiden voor vee, evenals de binnengracht van Fort de Roovere.

Onderzoeksvragen

Het onderzoek moest antwoord geven op de volgende vragen:

- Zijn er nog resten van de beer in situ bewaard?
- Liggen zij op de plaats volgens de tekening uit 1779?
- Zijn de resten zodanig dat zij in de toekomst gerestaureerd en gevisualiseerd kunnen worden, na gedeeltelijke ontgraving van de grachtvulling?

Methodiek

Het onderzoek bestond uit het aanleggen van een proefsleuf op de bodem van de huidige gedempte gracht, dwars op de plaats waar de beer zou moeten liggen. Dit gebeurde met een mobiele kraan. Aanwezige sporen werden gefotografeerd en ingemeten aan de hand van een tijdelijke meetlijn die door de landmeters in RD-coördinaten⁶ werden vertaald. Na het onderzoek werd de sleuf weer tot het maaiveld gedicht.

Resultaten van het veldwerk

Uitgaande van de positie van de beer op de kaart uit 1779 (die digitaal werd ingepast in de huidige situatie) werd een proefsleuf aangelegd in het midden van de gracht, haaks op de positie van de muur, met een marge van ruim 10 meter aan weerszijden. De graafrichting was van noordoost naar zuidwest.

Aanvankelijk was de sleuf 1,60 meter diep. Daarbij werd veel overlast ondervonden van water. De wanden van de sleuf begonnen al snel in te storten. De opbouw van de grachtvulling vertoonde geen gelaagdheid; er

was sprake van een tamelijk homogeen opvullingpakket van grijs-bruin fijn zand. Na 8 meter lengte uitgegraven te hebben, begon een pakket van baksteenpuin zichtbaar te worden. Dit puin vormde een laagpakket van ongeveer 40 cm dikte. Onder het puin lag grijs verspit zand. Na 13 meter lengte werd het puin veel compacter. Op dat punt is besloten de sleuf te verbreden tot 4 meter. Van 13 tot 19 meter was sprake van een concentratie van baksteenpuin op een diepte van 1,20 meter onder het maaiveld, maar nergens waren sporen van vast metselwerk. Het puinpakket was ongeveer een halve meter dik en lag op grijs zand. Na 19 meter werden de puinbrokken aanmerkelijk groter. Het aangetroffen baksteenformaat was 5 x 11,5 x ? centimeter. De gebruikte specie was rossig gekleurd. Er was veel overlast van water, dat zich snel door het puinpakket verspreidde en de proefsleuf geleidelijk vulde. Op 23 meter nam de concentratie van steenpuin weer snel af. De sleuf werd nog verlengd tot 27,50 meter en op het einde was er vrijwel geen puin meer.

Om zeker te zijn, dat er niet onder het puinpakket een restant van het metselwerk lag, is besloten om plaatselijk, in de grootste concentratie (tussen 17 en 23 meter), extra diep te graven. Daarbij werd op een diepte van 2,30 meter onder maaiveld de bodem van de tenaillegracht gevonden. Onder het puin lag het genoemde verspitte grijze zand, dat geïnterpreteerd wordt als demping van de gracht. Daaronder bevond zich een hardere laag van schoon blauwig gekleurd zand, de natuurlijke ondergrond. Plaatselijk lag het puin direct op het schone zand van de grachtbodem, maar op de meeste plaatsen was er een laag van grijs dempingszand tussen de grachtbodem en het puinpakket aanwezig. Van vast metselwerk was geen sprake meer.

Conclusie

Op de plaats van de beer (geheel overeenkomstig de tekening van 1779) bevindt zich een groot puinpakket van baksteen, dat ongetwijfeld afkomstig is van de gesloopte beer. Het puin strekt zich uit van

---

⁶ Coördinaten in het stelsel van de Rijksdriehoeksmeting, ook wel Rijksdriehoekskoördinaten, gebruikt ter geografische aanduiding van locaties.

De puinlaag in de gracht; in het midden is iets verder verdiept tot de bodem van de gracht.

8 tot 23 meter in de proefsleuf met een concentratie tussen 17 en 23 meter. Opvallend is het ontbreken van complete bakstenen in het puin. Omdat er geen vast metselwerk meer werd gevonden en omdat er onder het puin nog een restant van de grachtdemping lag, moet de beer geheel gesloopt zijn. Waarschijnlijk werd de beer omstreeks 1850 (in elk geval na de opheffing van de militaire functie in 1816) afgebroken. De reden kan tweeledig zijn. Ten eerste wilde men de grachten dempen om als weiland in gebruik te nemen, net als de binnengrachten van Fort de Roovere, anderzijds wilde men de stenen van de beer opnieuw gebruiken. Deze periode werd gekenmerkt door een relatieve armoede waarbij zoveel mogelijk gebruik werd gemaakt van oud bouw materiaal. Vanwege het ontbreken van complete stenen in het puin, zal men de beer steen voor steen gestript hebben. Mogelijk bevatte de beer een inwendige vulling van baksteenpuin en waren alleen de buitenste lagen van regelmatig metselwerk.

Na afbraak werd de gracht gedempt en het onbruikbare puin (gebroken stenen) werd ter plekke teruggestort. In de gracht ligt nu een 2,30 meter dik pakket van dempingsaarde. (Ter vergelijking: de binnengracht van Fort de Roovere was destijds 1,60 meter opgevuld en de tenaille bij Fort Pinssen 1,70 meter).

Voorbehoud

Het onderzoek richtte zich op het midden van de veronderstelde beer. Er is niet gegraven tegen de schuine kanten van de gracht (vanwege de vele boomwortels). In principe is het mogelijk dat men bij de sloop van de beer nog resten van de muur in de hellingen van de gracht heeft laten zitten, en dat men zich heeft beperkt tot de gemakkelijk bereikbare delen van de beer. Dit kan pas bij restauratie van de tenaille, na het kappen van de bomen, worden onderzocht.

Antwoorden op de onderzoeksvragen

Zover het onderzoek kon aantonen, zijn er geen resten van vast metselwerk meer aanwezig. De plaats van de beer wordt gemarkeerd door een breed uitbraakspoor van de afbraak. Wel is het mogelijk dat er nog resten van vast metselwerk in de hellingen van de grachten aanwezig zijn. Waarschijnlijk werd de beer in 1784 aan beide zijden van de gracht een stukje in de schone grond van de helling gefundeerd. Bij het opnieuw uitgraven van de grachten moet hier rekening mee worden gehouden. Aan beide zijden zouden dan afgebrokkelde resten van vast metselwerk tevoorschijn kunnen komen.

De aangetroffen uitbraakresten liggen precies op de plaats van de beer volgens de tekening uit 1779. Er is geen reden om aan te nemen dat de beer op een andere plaats heeft gestaan.

De aangetroffen puinresten zijn niet geschikt om in de toekomst te visualiseren. Misschien komen in de toekomst nog resten van vast muurwerk in de hellingen van de gracht tevoorschijn. Afhankelijk van hun conditie, kunnen die wellicht wel worden gevisualiseerd.

BOEKENNIEUWS

Rijk aan bodemvondsten. De archeologie van Wassenaar Robert van Lit

Dat Wassenaar rijk is aan bodemvondsten lijkt een goed bewaard geheim. Toch waren enkele opgravingen spraakmakend en haalden ze zelfs de landelijke pers, zoals het

Bronstijdgraf in het Weteringpark met twaalf skeletten uit ca. 1700 voor Christus. De opgraving van het verdwenen kasteel Huis ter Weer bij de Seringenlaan leverde onder andere een kostbare gouden ring uit de Middeleeuwen op. Ook de opgravingen aan het Burchtplein waren bijzonder, aangezien bewezen kon worden dat hier het kasteel van de heren Van Wassenaer heeft gestaan.

Rijk aan bodemvondsten is het eerste complete overzicht van de archeologie in Wassenaar, waarin alle ruim zestig belangrijkste opgravingen in Wassenaar worden beschreven. Tegen de honderd vondsten worden in dit boek gepresenteerd; de oudste stammen uit ca. 1800 voor Christus. De belangrijkste vondsten zijn afgebeeld en in hun context geplaatst. Bovendien beschrijft de auteur het ontstaan en de ontwikkeling van Wassenaar, van de eerste prehistorische boerderijen tot het villadorp van nu.

€ 19,95
ISBN 949 122 91 25

Het tekenen van vuurstenen artefacten Yannick Raczynski-Henk

Onderzoekers en liefhebbers van de Steentijd brengen veel tijd door met het bestuderen en documenteren van stenen artefacten. Omdat

het onmogelijk is om al deze artefacten fysiek te bestuderen is men in veel gevallen afhankelijk van afbeeldingen. Tekeningen zijn daarbij vaak het meest informatief aangezien in de lijnen en vlakken van zo'n tekening technologische informatie ontsloten wordt die de beschouwer vertellen hoe het afgebeelde artefact is gemaakt. Andersom is het maken van dergelijke tekeningen een uitstekende manier om deze technologische informatie te leren herkennen en begrijpen.

Het maken van artefacttekeningen is gebonden aan regels en conventies die iedereen kan leren. Uiteraard helpt het als je enige handigheid met een tekenpen hebt, maar deze vorm van tekenen is een ambacht, geen kunstvorm. Een ambacht dat iedereen met een beetje doorzettingsvermogen kan leren.

€ 19,95
ISBN 978 908 890 35 57

OnZichtbaar Zwolle

Dirk J. de Vries en Henry Kranenburg

Het is een misvatting dat alleen de voorgevel van een monument bescherming geniet. Inderdaad, gaafheid, karakteristiek en architectonische stijl(en) bepalen het aanzien en de waarde van een gevel. Maar er is zoveel meer. Het doel van de bouwhistorie en de archeologie is achter de gevels en onder de kelders te kijken. Dit boek presenteert een selectie van de meest interessante vondsten die in de afgelopen halve eeuw in de binnenstad van Zwolle zijn gedaan.

Het gaat om de meest opvallende resultaten van twee bouwhistorische inventarisatieprogramma's in de Zwolse

binnenstad. Daarnaast worden archeologische opgravingen van de afgelopen decennia in een groter verband geplaatst. Deze vondsten zijn niet eerder aan het licht gekomen en waren evenmin direct zichtbaar voor de burgers

van Zwolle. Met andere woorden: het onzichtbare is hier weer zichtbaar gemaakt.

€ 27,50

ISBN 978 908 932 12 68

Romeinse wegen in Nederland

Paul van der Heijden (red)

De Romeinen rolden duizenden kilometers aan wegen uit naar alle hoeken van de toen bekende wereld. Ze legden wegen aan op een tot dan toe onbekende schaal. Hierdoor konden meer mensen tegelijk op pad, konden ze sneller reizen en veel langere afstanden afleggen dan ooit tevoren. Legioenen verplaatsten zich hierover met nog nooit vertoonde snelheid en handelaren brachten handelsgoederen uit verre en onbekende streken naar de Lage Landen. Met de uitbouw van het wegennet brachten de Romeinen ook

hun cultuur naar Nederland. De Romeinse wegen waren niet uniform. Het uiterlijk van wegen kon per streek verschillen, al naar gelang de status, landschappelijke

obstakels en beschikbaarheid van bouw materiaal. In dit boek gaan we op zoek naar de Romeinse wegen in Nederland die we kennen uit historische bronnen en archeologische opgravingen. Vaak zijn de wegen in de grond alleen herkenbaar als reepje grind, maar toch vormen ze onderdeel van het netwerk dat Nederland verbond met de rest van het Romeinse Rijk. Romeinse wegen in Nederland laat op een toegankelijke manier zien hoe de Romeinse wegen ons zowel infrastructuur als beschaving brachten. Nederland werd letterlijk op de kaart gezet.

€ 19,95

ISBN 978 905 345 41 90

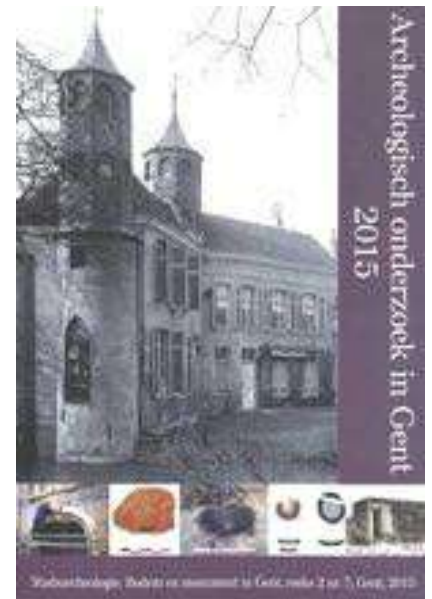
Archeologisch onderzoek in Gent

Stadsarcheologie Gent

Het zevende boek in de reeks 'Archeologisch onderzoek in Gent', met bijdragen over onderzoek in 2015, is van de persen gerold. Zoals steeds gaat in de uitgave veel aandacht naar de Gentse binnenstad. Maar ook de vele stedenbouwkundige ontwikkelingen in de deelgemeenten leveren een steeds grotere bijdrage aan de kennis over de rand van Gent. De publicatie bevat zowel uitgebreide verslagen als kortere vondstmeldingen. Naast de bijdragen van de Gentse stadsarcheologen is er in de publicatie ook aandacht voor archeologisch onderzoek door private bureaus.

€ 28,00

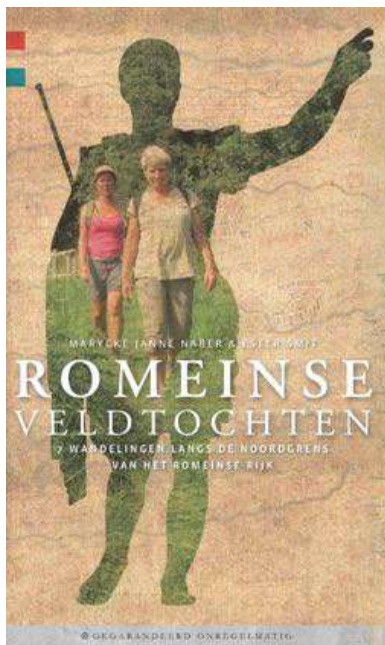
Te koop via: www.archeoweb.gent.be

Romeinse veldtochten

7 wandelingen langs de noordgrens van het Romeinse rijk

Marycke Janne Naber & Ester Smit

In zeven wandelingen leiden de auteurs je langs sporen van de Romeinen aan de noordgrens van hun rijk. Deze zijn volop verscholen in de bodem, maar reconstructies van Romeinse wegen, wachttorens en fundamenten van grensforten maken dit verleden zichtbaar. Ook kunnen de schatten, die in de loop der tijd zijn opgegraven, bewonderd worden in diverse musea en informatiecentra.

Daarnaast gaan luchtig geschreven themaverhalen nog dieper in op de materie. Zij beschrijven het leven van de Romeinen in het algemeen en dat van de hier gelegerde soldaten en van de oorspronkelijke bewoners in het bijzonder.

De wandelingen zijn prima bereikbaar per openbaar vervoer en ook horeca en overnachtingadressen zijn niet vergeten.

€14,95

ISBN 9789 078 641 506

Terra Incognita

Terra Incognita heeft als doel het ontsluiten van het masteronderzoek dat plaatsvindt aan de drie archeologiedepartementen die Vlaanderen rijk is. Jaarlijks wordt aan pas afgestudeerde studenten Archeologie van de Universiteit Gent, de Vrije Universiteit Brussel en de Katholieke Universiteit Leuven de mogelijkheid geboden hun thesisonderzoek in een artikel te gieten en op die manier aan de

Terra Incognita

breder archeologische gemeenschap kenbaar te maken.

De artikelen van *Terra Incognita*, behandelen onderwerpen gaande van mottekastelen in West-Vlaanderen, olijfteelt in Zuid-West Anatolië en mesolithische sites in Vlaanderen tot laatantieke catacomben in Rome en clandestiene opgravingen in Iran.

De artikelen van de eerste twee volumes van '*Terra Incognita. Annual Review of Archaeological Master Research in Flanders (Belgium)*' zijn gratis te downloaden. De redactie streeft ernaar binnenkort ook de andere nummers digitaal ontsluiten.

www.tireview.be

COLOFON

Nieuwsbrief Archeologie en Monumenten Bergen op Zoom is een uitgave van de **Stichting In den Scherminckel** te Bergen op Zoom.

Redactie-adres

scherminckel@home.nl

Pater Dehonlaan 150, 4615DB Bergen op Zoom

Bestuur SIDS

Stephan Asselbergs (voorzitter)

Elvira Adriaansen (secretaris)

Frans Heezius (penningmeester/ledenadministr.)

Bas Schot

-vacature-

scherminckel@home.nl

www.scherminckel.nl

www.facebook.com/Scherminckel

Adres Gemeentelijk Archeologisch Depot:
Wassenaarstraat 59, 4611 BT Bergen op Zoom,
tel. 0164 – 247138

© Copyright 2016

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de Stichting In den Scherminckel